

ЉУДСКА И ГРАЂАНСКА ПРАВА*

Појам и еволуција људских и грађанских права

Људским и грађанским правима утврђује се правни положај појединца према органима власти. Људска права и слободе су граница коју државна власт не сме да прекорачи, ако је организована на демократским начелима. Демократија се не своди на људска права, али демократије нема без људских права. Обим и поштовање људских права најбољи су показатељ карактера односа између државне власти и грађана. Људска права реална су препрека самовољи моћника, она су као и устав брана од апсолутне и неодговорне власти, па се због тога, као и организација државе, прописују уставом.

Првобитно и основно значење људских права је да су она инструмент ограничавања државне власти. Људска права су права отпора држави, то су слободе отпора (*libertés-résistances*). Либерална је она држава која оставља појединцу једну "зону за слободну приватну активност", један "резервисани домен" (М. Duverger) у којем држава не може интервенисати. И, супротно, држава је тоталитарна ако тражи да интервенише у свим областима, ако не признаје разлику између јавног и приватног живота, ако не допушта своје ограничавање. Људска права су један од најважнијих показатеља принципа и синдрома уставности, о којем говори Карл Фридрих. Заједно са другим баријерама које се постављају државној власти, заштита личне сфере појединца од уплитања државних и других власти чини језгро ограничења свемоћи државе које карактерише уставност као политички процес. Због тога су људске слободе чинилац који одређује политичку снагу и вредност једног устава.

Традиционална концепција људских права види у њима средство отпора држави. Она полази од идеје о сталном трењу и сукобу захтева појединаца и друштва. Држава и власт су нужно зло, због чега их треба што више ограничити. Власт носи у себи сталну опасност, пошто су они који је врше склони да је злоупотребе. То је суштина доктрине либерализма из које је произишла чувена Декларација права човека и грађанина од 1789.

Либерализам је био доминирајућа политичка мисао у XIX веку. Поједностављајући ствари, изворе либерализма могуће је свести на три главна: *верски, политички и економски*.

* Милан Јовановић, скрипта, 2008.

Верски извор и разлог доктрине либерализма везан је за одвајање цркве од државе, што је снажан основ ограничавања власти. Теократска држава, у којој се преплићу политика и вера, не може по дефиницији бити ограничена. Лаичка држава има према себи организовану религију у којој лежи њено основно ограничење. Уз то је рационализам 19. века на известан начин "лаицизирао" хришћански хуманизам. Врховна вредност постаје човек појединац. Рационализам сматра да су природно право и морал трансцендентална реалност која је изван и изнад државе. Држава се, штавише, мора потчинити природном праву и моралу, којима је ограничена. Другим речима, држава мора поштовати људску природу, "природна и незастарива права човека".

Политички извор и разлог доктрине либерализма је у опресивним политичким режимима. Либерализам је настао у апсолутној монархији, у којој је потлаченост појединца било суштинско обележје државе. То је нарочито тешко подносила трговачка, индустријска и интелектуална буржоазија. Она није била угрожена од аристократије као такве, него од владајућег политичког слоја у држави. Монархијски апсолутизам није буржоазији остављао довољну интелектуалну слободу и није јој давао никаква јемства личне безбедности. Државна регулатива спутавала је економски узлет буржоазије. Стога је за буржоазију бити слободан значило ограничити делатности државе.

Економски извор и разлог либерализма везује се за економску доктрину која се означава као *манчестерски либерализам*. Та економска школа ослањала се на један основни постулат: превага у области привреде приватне иницијативе у односу на државну. За њу је интервенција државе у привреду било зло – због тога се она имала свести на нужну меру. Да би се ојачале и заштитиле основне привредне установе на којима је почивао нови привредни поредак, оне су представљане крајње рационално, готово побожно. Симптоматично је да је једино људско право из Декларације права човека и грађанина од 1789. које је проглашено "неповредиво и свето" било право својине (члан 17. Декларације).

Према класичној доктрини либерализма, људска права повлаче за собом две последице: она, с једне стране, представљају зону приватне делатности резервисану за појединца, а с друге, у домену државне делатности, она су средство отпора државној власти ради спречавања злоупотребе и прекорачивања власти. Прво својство људских права значи да се путем њих успоставља приватни домен у који не може ући држава. Овде је реч, пре свега, о личним и грађанским правима (заштита од хапшења и притвора, неповредивост стана, слобода кретања, слобода писма и других средстава

општења), али и политичким (слобода мисли, слобода вероисповести, уметничка слобода) и економским (право својине, слобода предузетништва, слобода конкуренције). То су права границе или слободе границе ("libertés-limites"). Друго својство људских права значи да и у домену државне делатности људска права значе да те делатности нису неограничене и да грађани имају инструменте да се одупру претераној и насилничкој делатности државе. Овде спада највећи број политичких слобода усвојених у 19. веку, као што су: слобода штампе, слобода удруживања, слобода окупљања, слобода изражавања. То су права супротстављања или слободе супротстављања ("libertés-opposition").

Међутим, смисао људских права није само у ограничењу државе и у противљењу државној власти. Држава крајем 19. и у 20. веку није само правна и политичка установа, него је и социјална и културна заједница која интервенише у привредни живот са одређеним социјалним циљевима, пре свега ради постизања социјалне правде. Држава интервенише у привредни живот и стара се о физичком и културном развоју својих грађана тако што за њих конституише одговарајућа права, а себи намеће одређене обавезе. И та права улазе у фонд људских и грађанских права. Та права била су и последица нових теорија, посебно марксизма и нове економске теорије, према којој је интервенција државе у привреду путем планирања неопходна како би се избегле привредне кризе и промашаји приватне иницијативе. Реч је о новим људским правима која обухватају економска и социјална права. Основна идеја тих права је "да обезбеде свим грађанима материјалне услове који им омогућују вршење других јавних права и слобода" (М. Duverger). Такво значење економских и социјалних права није новина у развоју уставности. Тако је, на пример, право на рад прогласио још Монтањарски устав од 1793, а инспирисали су га јакобинци. У уставима донесеним после Првог светског рата напушта се у 18. и у 19. веку владајућа индивидуалистичка концепција слободе рада и слободе конкуренције, настала као реакција на препреке које је феудални поредак постављао слободној трговини и слободној конкуренцији.

С друге стране, традиционална људска права су у одређеној мери променила своју садржину. Њихов главни циљ није више да само заклони појединца од интервенције државе. Њихов циљ постаје и заштита појединца од приватних моћника, посебно из области привреде. То, у извесним случајевима, налаже интервенцију државе, пошто је једино држава у стању да заштити појединца од приватних моћника. Тако се, на пример, кад је реч о слободи штампе, у XIX веку мислило да је главни проблем у вези са том слободом како зауставити државу да се меша у послове

уређивања и издавања новина. Данас се већ сматра да је контрола извора финансирања новина исто тако важно средство за обезбеђивање слободе штампе. Таква контрола претпоставља одређену интервенцију државе. У многим земљама покушава се са установљавањем контроле извора финансирања политичких странака, како би се осујетила страна мешања у унутрашњи политички живот земље. У свим тим случајевима интервенција државе је неопходна ради обезбеђивања стварног уживања уставом или другим актом проглашених људских права.

Иначе, људска права тековина су нововековних политичких борби. У античком (робовласничком) друштву човек је чак био предмет својине. Статус појединца одређивао се тада рођењем у једној или другој друштвеној класи. Да би се припремило тле за политичку борбу за освајање људских права, требало је најпре афирмисати схватање да разлике међу људима не настају рођењем нити наслеђем, него да су друштвеног порекла, а да се људи рађају као једнаки. Прва људска права која су била освојена и свечано записана у Великој повељи о слободама од 1215. нису, у ствари, била људска права, него права резервисана за највише племство у Енглеској. О људским правима у правом смислу речи може се говорити тек од успостављања капитализма. Развој капиталистичких односа производње, који почивају на тржишту, слободном кретању капитала, радне снаге и робе, има за своју основну претпоставку признање људских и грађанских права. Буржоазија је корак по корак, најпре у нагодбама са владоцима, а касније и оружаним путем освајала поједина подручја људских права, одстрањујући сваку формалну дискриминацију у њиховом уживању. Та су права била записивана у свечаним декларацијама, међу којима су најпознатије Декларација независности донесена у САД 1776. и две француске декларације: Декларација права човека и грађанина 1789. и Декларација права човека и грађанина од 1793, која чини саставни део Монтањарског устава од исте године. Како у то време многе државе доносе своје прве писане уставе, одредбе о људским правима постају саставни део тих устава уместо да се, као до тада, формулишу у посебним декларацијама. До данас је у том погледу остала изузетак Француска, у којој је декларација људских права ван текста устава, као свечана изјава надуставне вредности. У преамбули важећег Устава Републике Француске од 1958. каже се: "Француски народ свечано проглашава своју приврженост правима човека и начелима народне суверености како су била утврђена Декларацијом од 1789, потврђеном и допуњеном Преамбулом Устава од 1946."

У државној заједници Србија и Црна Гора материја људских и мањинских права и грађанских слобода била је уређена посебним актом уставног карактера – Повелем о људским и мањинским правима и грађанским слободама. Она је саставни део Уставне повеље, а усвојена је "по поступку и на начин предвиђен за усвајање Уставне повеље". У Уставу Републике Србије од 2008. други одељак је посвећен "Слободама, правима и дужностима човека и грађанина" (чланови 18-81).

После учвршћивања политичке власти буржоазије, људска права уређује и штити држава (а не више поједини слојеви племства или, пред крај апсолутне монархије, племство и буржоазија заједно) и она постају саставни део формалног уставног поретка. Више није проблем проглашавање људских права, него остваривање проглашених права. Наиме, све више долази до раскорака између нормативно проглашених права и стварних могућности за њихову ефективну заштиту и остваривање.

Социјалистичка револуција у Русији донела је нови манифест класних права у Декларацији права радног и експлоатисаног народа од 1918, која је постала саставни део Устава РСФСР од исте године. Совјетска и социјалистичка уставност уопште нису довеле до обogaћивања каталога уставом проглашених људских права, премда је, потенцијално, за то постојала одговарајућа привредна основа. У пракси је тежиште било стављено на остваривање социјалних и економских права, док су класична грађанска, тј. лична и политичка права била игнорисана, чак грубо вређана. Један од разлога слома социјализма у некадашњим социјалистичким државама био је и такав однос према људским правима.

Устави су полазили од два различита схватања о људским правима. Према првом схватању, људска права се одређују као подарена, октроисана, као дар власти којој је остављено на вољу хоће ли их поштовати или неће, хоће ли их временом сужавати или чак укинути. Према другом схватању, људска права су природна и неотуђива од човека и један су од најважнијих чинилаца ограничавања власти. Из оваквог схватања потекла је идеја народне суверености. Према тој идеји, субјекат суверености и извор власти је народ, па стога сувереност не може припадати ни делу народа, још мање појединцу. Људска права су природна и урођена човекова својства, она су дело природе и биолошке конституције човека. Томас Џеферсон је говорио: "Ништа није непромењиво изузев човеку својствених и од њега неотуђивих права". У важећим уставима у свету преовлађује ова друга концепција о људским правима.

Већ одавно однос власти према грађанима није унутрашња ствар државе која се не тиче међународне заједнице. Људска права постала су транснационално питање и вредност и да би се развијала потребно је да се човечанство о томе постара заједничким напорима. Све већа међузависност земаља и свест да нема права у општељудском смислу ако се не обезбеди заштита и поштовање бар минималних елемената људских права, у огромној већини земаља у свету довели су до стварања система међународне заштите људских права, посебно у оквиру Уједињених нација.

У основи овог подухвата је уверење да постоји једно за сва друштва важеће језгро основних људских права и слобода. Реч је о минималним стандардима у области људских права које треба да постигну све државе. Тако су људска права пребачена из чисто унутрашње и у међународну сферу. Дошло је тако до интернационализације људских права.

Тај процес отпочео је већ доношењем Повеље Уједињених нација од 1945. У уводу Повеље каже се да су народи који стварају Уједињене нације решени да поново потврде "веру у основна права човека, у достојанство и вредност људске личности, у равноправност људи и жена и нација великих и малих", а у попису циљева и начела Уједињених нација, наведених у члану 1. наводи се и "унапређивање и подстицање поштовања права човека и основних слобода за све без обзира на расу, пол, језик или веру". У члану 55, у тачки ц) каже се да Уједињене нације раде на унапређивању "свеопштег поштовања и уважавања људских права као и основних слобода за све без обзира на расу, пол, језик или веру". Али, будући акт чија је првенствена функција да заштити међународни мир и безбедност, Повеља није могла набројати "права човека и основне слободе за све". И пошто се у вези са Повељом поставило питање каталога заштићених људских права, било је неопходно у новом акту међународне заједнице утврдити и одредити та права. То питање решено је усвајањем Универзалне декларације о људским правима у Генералној скупштини Уједињених нација 10. децембра 1948. Та декларација није само свечана препорука Генералне скупштине Уједињених нација, него су, према данас преовлађујућим тумачењима, "скоро све њене одредбе постале извор међународног права, не као међународни уговор, већ или као обичајна правила или као општа правна начела која признају цивилизовани народи" (В. Димитријевић).

Следећи корак међународне заједнице у правцу разраде и допуне каталога људских права представљају пактови о људским правима, и то: Међународни пакт о грађанским и политичким правима (усвојен и отворен за потписивање резолуцијом УН

од 16. децембра 1966) и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима (усвојен исто тако 16. децембра 1966). Пошто их је ратификовао потребан број држава (35), ови пактови ступили су на снагу десет година после усвајања, 1976. Југославија је ратификовала оба пакта 1971. И "док су права у Декларацији проглашена уопштено и апстрактно, у пактовима се води рачуна о стварним могућностима за њихово остваривање" (В. Димитријевић). Даље, за разлику од Универзалне декларације, два међународна пакта о људским правима су уговор у правом смислу речи, који подлеже ратификацији држава потписница. Чином ратификације, као и код сваког међународног уговора, настају обавезе односне државе према другим државама саговорницама, као и обавезе према свим људима који потпадају под јурисдикцију (надлежност) те државе. Уз Међународни пакт о грађанским и политичким правима усвојен је Факултативни протокол, који заинтересоване државе посебно потписују и ратификују. Тим протоколом се омогућује свим људима који се налазе под јурисдикцијом државе потписнице Међународног пакта да подносе представке Комитету за људска права. Представке могу подносити само легитимисана лица, тј. жртве или њихови заступници, пошто су претходно били исцрпени сви правни лекови које у свом правном поретку обезбеђује нападнута држава. Комитет за људска права је орган основан Међународним пактом, који може да констатује да су људска права повређена. Таква констатација нема формалну снагу пресуде, тј. она није обавезна за односну државу, али је свакако врста моралног и политичког санкционисања те државе.

У систем међународне заштите људских права улазе и различити регионални акти, као што су европска Конвенција за заштиту људских права и основних слобода од 1950. Европска социјална повеља од 1965, Америчка конвенција о људским правима од 1969, Афричка повеља о правима човека и народа, усвојена 1981, а ступила на снагу 1986. и др. Иако европска Конвенција за заштиту људских права и основних слобода није обухватила сва права из Универзалне декларације о људским правима (то се касније покушало надокнадити усвајањем протокола уз Конвенцију), она је предвидела до тада непознат механизам на основу којег је појединац могао да се жали против сопствене државе и да, ако би га подржала Европска комисија за људска права, издејствује пресуду Европског суда за људска права у Стразбуру. Таква пресуда обавезује све државе које су пристале на такву процедуру.

После завршног акта КЕБС-а из Хелсинкија од 1975. и тзв. треће корпе људских права, тенденција у области људских права у вези са њиховом интернационализацијом иде ка гарантовању извесног минимума колективних етничких права. То се, пре свега,

односи на права националних мањина и етничких група. Израз ове тенденције су Париска повеља о Европи будућности и документи Копенхагенске, Женевске и Московске конференције.

Подела људских и грађанских права

У теорији су одомаћене различите поделе људских права, већ према примењеним мерилима деобе.

Тако је честа подела људских права према субјекту-носиоцу на *индивидуална* (појединачна) и *колективна* (групна). Носилац првих је човек или грађанин по личном својству, док је носилац других – група, односно припадник групе.

Зависно од тога да ли постоје само у правним нормама, као нормативна прокламација оног што треба да буде, или постоје и у стварности, као чињеница, оно што јесте, људска права деле се на *формална* и *стварна*.

Са становишта међусобног односа између појединца (грађанина) и државе могу се разликовати три категорије људских права: *права негативног статуса*, *права позитивног статуса* и *права активног статуса*. У прву категорију улазе права грађана у која држава не сме дирати, па се због тога и називају права негативног статуса. Позитивно изражена, то су права грађана да уживају слободу од интервенције државе у њихову правну сферу, чак да захтевају уздржавање државе од такве интервенције. Због тога се још и називају права слободе. Супротно, права позитивног статуса дају грађанима право да од државе захтевају одређено поступање или чињење. Држава је дужна активно деловати у корист грађана. Код права активног статуса грађани активно учествују у обављању јавних послова, штавиште постају саставни делови државних органа, односно сами државни органи.

Према свом предмету, односно према сфери људске личности коју штите или развијају, људска права могу се поделити на *лична*, *политичка*, *економска*, *социјална* и *културна права*. Лична и политичка права често се одређују као класична, за разлику од економских, социјалних и културних права, која се оређују као нова.

И, напослетку, према времену настанка, људска права разврставају се по генерацијама, као права *прве*, *друге* и *треће генерације*. Права прве генерације су временски најстарија и одређена према предмету, обухватају лична и политичка права. За њима хронолошки долазе права друге генерације која, одређена према предмету, обухватају економска, социјална и културна права. Термин "права треће генерације"

(користе се још и термини: "права народа", "права солидарности", "колективна права") је увео Карел Васак и њиме су обухваћена права чији су носиоци мање или више одређени колективитети. Садржина тих права је комплексна, у том смислу што се не могу свести на једно право, него обухватају множину права (право на развој, право на мир, право на здраву околину, право на коришћење резултата заједничког наслеђа човечанства и право на комуницирање). Практично, носилац ових права треће генерације је целокупна заједница држављана, односно сви грађани у једној држави.

Услов за уживање многих људских права у конкретној држави је да између односне државе и појединца постоји нарочита јавноправна веза која се назива држављанство. Благодаречи тој вези, том појединцу су, уз одговарајуће обавезе, формалноправно доступна сва грађанска, политичка и економско-социјална права која јамчи својим држављанима односна држава, независно од тога да ли се дотични појединац налази на домаћој или страниј територији. Значај институције држављанства је у томе што државе, по правилу, само својим држављанима употпуности обезбеђују уживање људских права, посебно оних политичких, на својој територији, као и посебну правну заштиту у иностранству. Корелативи тим правима су посебне дужности држављана према држави – подложност војној обавези, дужност на материјалне доприносе (плаћање пореза), покорвање уставу и законима и др.

Устави, по правилу, не кажу како се добија и губи држављанство, него се та питања уређују посебним законом о држављанству. Устав Републике Србије из 2006. године следи тај принцип, с тим што је, настојећи да смањи могућност апатрида предвидео могућност да дете рођено у Републици Србији има право на држављанство Србије, ако нису испуњени услови за стицање држављанства друге државе (чл. 38). Република Србија је обавезна да штити права и интересе својих држављана у иностранству (чл. 13). Држава пружа и посебну заштиту свом држављанину тако да он не може бити протеран, лишен држављанства или права да га промени.

Претпоставка за остваривање демократског домашаја људских права јесте право недискриминације између грађана – свим грађанима људска права морају подједнако бити доступна. Право грађана на једнакост изражено је у Уставу у збирној антидискриминаторској формули да је забрањена свака непосредна или посредна дискриминација, по било ком основу, па и по основу расе, боје, пола, националне припадности, друштвеног порекла, рођења или сличног статуса, вероисповести, политичког или другог убеђења, имовног стања, културе, језика, старости или психичког или физичког инвалидитета. Други елемент права грађана на једнакост је

правна равноправност, и изражен је у Уставу формулацијом: Сви су пред законом једнаки. – Свако има право на једнаку законску заштиту, без дискриминације. Свако је, без обзира на свој положај и имовно стање и друге разлике, потчињен истом закону. Једнакост пред законом подразумева и једнакост пред властима позваним да примењују законе: управна и судска власт морају поступати на исти начин према сваком држављанину. Трећи елемент је могућност позитивне дискриминације, тј. примене посебних мера, али само док се не остваре циљеви због којих су предузете. Наиме, дозвољено је привремено увођење посебних мера које су неопходне за остваривање равноправности, потребне заштите и напретка за лица или групе лица која се налазе у неједнаком положају, да би им се омогућило пуно уживање људских и мањинских права под једнаким условима" (чл. 21).

Лична права

Ова категорија права обезбеђује, с једне стране приватност личности грађанина, а с друге стране, омогућава му учешће у јавним пословима државе. Права из прве категорије спадају у лична права, а права из друге категорије сврставају се у политичка права. Гарантовањем ових права човек се формира као личност и стиче политички субјективитет – постаје грађанин и тиме стиче својство да учествује у јавним пословима државе. Лична права обезбеђују се уставним гаранцијама и усмерена су првенствено на заштиту приватне личности по два основа. Прво, грађанину се гарантују посебна лична права; и друго, уставним гаранцијама појединцу у поступку пред судском и управном влашћу – властима које најчешће иступају према грађанима.

Устав Републике Србије установио је тројакe гаранције у домену личних права. Прва се односи на поступак лишавања слободe и притвора; друга формулише гаранције поштовања људске личности и њених права у правним поступцима; а трећа уређује односе у вези са кажњавањем и изрицањем осуда и казни. Устав као једно од основних личних права гарантује право на слободу и безбедност (чл. 27). Лишавање слободe је сваки акт негирања права на личну слободу и безбедност и зато је поступак којим надлежни судски и управни органи лишавају појединце слободe посебно прецизиран бројним уставним гаранцијама које треба да заштите личност грађанина. Одређивање притвора – првенствено лишавање слобода лица за које постоје основана сумња да су извршили кривично дело мора се извршити по посебном процедури. Нико не може бити лишен слободe самовољно. Лишавање слободe допуштено је само из разлога и по

поступку који су предвиђени законом. Лице које је лишено слободe одмах се на језику који разуме обавештава о разлозима притвора, оптужбама које му се стављају на терет, као и својим правима. Та права подразумевају да лице коме је одређен притвор без одлуке суда може одмах о томе да обавести особу по свом избору; да има право да ништа не изјави поводом оптужби које му се стављају на терет; право да његовом саслушању присуствује бранилац кога сам изабере или бранилац по службеној дужности. Лице које је лишено слободe без одлуке суда мора без одлагања, а најкасније у року од 48 часова бити предато надлежном суду у противном мора се пустити на слободу (чл. 29). За време притвора према лицу лишеном слободe мора се поступати човечно, с уважавањем достојанства његове личности уз строгу забрану сваког насиља и коришћења било каквих метода за изнуђивање исказа. Свако лице лишено слободe има право жалбе суду који је дужан да хитно одлучи о законитости лишавања слободe и да нареди пуштање на слободу ако је лишавања слободe било незаконито.

Казну која обухвата лишавања слободe, односно одређивања притвора дужег од мере полицијског задржавања од 48 сати, може изрећи само суд. Суд такву одлуку доноси уколико сматра да је то неопходно за вођење кривичног поступка. Писмено образложење и решење суда о притвору уручује се лицу најкасније 12 часова од притварања, а о његовој жалби суд је дужан да одлучи најкасније у року од 48 часова.

Грађанин који је на такав начин лишен слободe – коме је одређен притвор – такође Уставом ужива додатна права која треба да буду брана самовољи управних, пре свега полицијских и судских власти, у поступку истраге који се води против таквог лица. Прво, притвор се одређује само ако је неопходно за вођење кривичног поступка, безбедности, односно ако постоји могућност утицаја на евентуалне сведоке или могућност бекства осумњиченог лица. Друго, притвор мора бити сведен на најкраће време о чему се стара првостепени суд. А највише може трајати три месеца од дана притварања. Овај рок може се одлуком вишег суда у складу са законом, како предвиђа Устав, тј. продужити још за три месеца, ако за то постоје оправдани разлози. Ако се до истека овог времена не подигне оптужница, окривљени се мора пустити на слободу. Чим се подигне оптужница притвореник се пушта да се брани са слободe уколико престану разлози због којих је притвор одређен (чл. 31).

Устав Републике Србије веома детаљно утврђује посебна јемства у циљу поштовања људске личности и њених права у судским поступцима. Та јемства обухватају читав низ права којима се штити појединац у процесу утврђивања евентуалне кривице за дела која му се стављају на терет. Тако се као и у поступку

лишавања слободе и у кривичном поступку, као и за време издржавања казне, јамчи поштовање људске личности и достојанства. Забрањено је подвргавање окривљеног мучењу, нечовечном или понижавајућем кажњавању или поступању, што обухвата и забрану вршења медицинских и других огледа на лицима која су у притвору, у статусу окривљеног или осуђеног лица. Свако има право да независан, непристрасан и законом установљен суд, правично и у разумном року јавно расправи и одлучи о његовим правима и обавезама, односно основаности сумње које су биле разлог за покретање поступка, као и оптужбама против одређеног лица. У судском поступку јамчи се право на бесплатног преводиоца уколико лице не говори или не разуме језик који је у службеној употреби у суду, односно право на бесплатног тумача ако је слеп, глув или нем. Суђење је јавно, а јавност се одлуком суда може искључити само у случајевима када се ради о заштити интереса националне безбедности, јавног реда и морала, заштите интереса малолетника или приватности учесника у поступку (чл. 32). У поступку одбране окривљено лице мора у најкраћем року подробно и на језику који разуме бити обавештено о природи и разлозима дела за које се терети, као и доказима који су прикупљени против њега у поступку. У поступку одбране окривљени има право да узме браниоца по свом избору; да несметано општи и добије примерено време и одговарајуће услове за припрему одбране. Уставом је предвиђено да окривљени који не може да сноси трошкове браниоца има право на бесплатног браниоца. Окривљени има право да сам или преко браниоца износи доказе у своју корист, испитује сведоке оптужбе и да захтева да се под истим условима као сведоци оптужбе и у његовом присуству испитују и сведоци одбране. Окривљеном који је доступан суду мора се судити у његовом присуству и он не може бити кажњен уколико му није омогућено да буде саслушан и да се брани. Окривљени није обавезан да даје исказе против себе или против лица која су му блиска, нити да призна кривицу, а поступак се детаљно уређује кривичним законом (чл. 33).

Поред ових гаранција, Устав Републике Србије додатно наводи каталог права којима се гарантује правна сигурност у казненом праву. Тако се нико не сме огласити кривим за дело које није, пре но што је учињено, прописано законом или прописом заснованим на закону, нити се може изрећи казна за дело уколико она није била предвиђена. Окривљенима, уколико се докаже да су починили дела која им се стављају на терет, казне се одређују према пропису који је важио у време када је дело учињено, изузев уколико је каснији пропис повољнији за учиниоца. Устав штити презумпцију невиности – свако се сматра невиним за кривично дело док се њега кривица не утврди

правоснажном судском одлуком. Нико не може бити поново гоњен нити кажњен за кривично дело за које је правоснажном пресудом ослобођен или за које је оптужба правоснажно одбијена, поступак правоснажно обустављен. То практично значи да нико не моће бити два пута окривљен, осуђен или кажњен за исто кривично дело. Изузетно, Устав допушта могућност понављања судског поступка ако се открију докази о новим чињеницама које су, да су биле познате у време суђења, могле битно да утичу на одлуку суда. Као посебну меру правне сигурности Устав Републике Србије утврдио је да нема застаревања кривичног гоњења и извршавања казне само за дела ратног злочина, геноцида и злочина против човечности (Устав, чл. 34).

Уставом је утврђено и право на рехабилитацију и накнаду штете од државе у случају да се у судском поступку изрекну казне лицу за које се испостави да су без основа окривљени и осуђени. Ова уставна одредба штити појединца од поступака управних и судских власти које му незаконитим или неправилним радом проузрокују државни органи, ималац јавног овлашћења, орган аутономне покрајине или орган јединице локалне самоуправе. Законом се ближе одређују услови под којима оштећени има право да захтева накнаду материјалне или нематеријалне штете која му је евентуално нанета деловањем наведених органа.

Поред побројаних личних права која се сматрају као *habeas corpus act* у домен личних права које гарантује Устав Републике Србије спадају и лична слобода, право на живот, достојанство и слободан развој личности, неповредивост физичког и психичког интегритета, слобода кретања, неповредивост стана, тајност писама и других средстава општења, заштита података о личности, слобода мисли, савести и вероисповести. Ова права најчешће се означавају појмом личне слободе. Она су заштитног карактера, циљ им је да сачувају приватност личности. Гарантовањем ових права Устав ограничава државну власт – првенствено управну и законодавну – а у посебним случајевима и судску власт. Циљ ових права је заштита појединца од самовоље државних органа или функционера тих органа. Ради се о пасивним правима.

Лична слобода

Према Уставу Републике Србије ово право се дефинише као право на слободу и безбедност. У суштини оно значи забрану од лишавања слободе или притвора, осим у

случајевима који су изричито утврђени законом. Право којим се гарантује слобода и безбедност личности првенствено се односи на заштиту од незаконитог и несавесног поступања управне и судске власти. Она се не односи на законодавну власт пошто сам Устав Републике Србије допушта лишавање слободе и у свим случајевима које је закон предвидео (чл. 27).

Право на живот

У Републици Србији Устав је прописао да је људски живот неприкосновен. То практично значи да у Републици Србији нема смртне казне, а истовремено је забрањено клонирање људских бића (чл. 24).

Неповредивост интегритета човека

Уставом Србије гарантована је неповредивост физичког и психичког интегритета човека. Забрањено је да се појединци излажу мучењу, нечовечном или понижавајућем поступању или кажњавању, као и подвргавање медицинским или научним огледима без свог слободног датог пристанка (чл. 25).

Слобода кретања

Уставом је гарантовано да свако има право да се слободно креће и настањује у Републици Србији, односно да је напусти и да се у њу врати. Ово право подразумева право на добијање пасоша. Јамчење овог права подразумева да се појединцима не може ограничити слобода кретања нити да се они могу иселити из једног места против њихове воље, односно принудити да бораве у једном месту против своје воље. Ово право није апсолутно. Слобода кретања и настањивања не спада у апсолутна права и Уставом је предвиђено да се могу ограничити законом из следећих разлога: ако је то неопходно ради вођења кривичног поступка, заштите јавног реда и мира, спречавања ширења заразних болести и одбране Републике Србије. Из овога произилази да се ограничење ове слободе не може вршити одлукама судске или управне власти осим у случајевима када су они донети ради извршавања закона. Ограничавање слободе кретања и настањивања мотивисано је заштитом других људских права, па су ова ограничења само привременог карактера, односно трају док постоји ситуација која захтева суспендовање ових права. Суспензија је привремена и ово лично право не може се трајно одузети (чл. 39).

Неповредивост стана

Заједно са правима којима се гарантује тајност писања и других средстава општења, као и заштитом података о личности, неповредивост стана спада у категорију права којима се гарантује поштовање приватног и породичног живота. То практично значи да нико не сме ући у туђи стан или друге просторије против воље држаоца стана или у њима вршити претрес. Изузетак од ове генералне забране дозвољен је у два случаја. Прво, ако је то неопходно ради непосредног хапшења учиниоца кривичног дела. И, друго, уколико се ради на отклањању непосредне и озбиљне опасности за људе или имовину, тј. у случају пожара и осталих сличних опасности по живот људи и њихову имовину. На основу судске одлуке ово право се може суспендовати, односно одлуком суда може се ући у туђи стан и вршити претрес против воље држаоца, али у том случају он има право да непосредно или преко заступника и уз још два пунолетна сведока присуствује претресу (чл. 40).

Тајност писама

Гарантовање овог права подразумева да практично нико, укључив и органе власти, не сме отворати писма и упознавати се са њиховом садржином – мисли се како на писана тако и на електронска средства комуникације – осим оних којима су она упућена. Одступања од гарантовања овог права дозвољена су само на одређено време и само на основу одлуке суда и то у два случаја – ако је то неопходно ради вођења кривичног поступка или одбране земље. Поступак за суспендовање овог права у овим случајевима, односно процедуре нарушавања тајности писама и других средстава општења утврђује се законом (Устав, чл. 41).

Заштита података о личности

Ради се о праву којим се додатно штити неповредивост интегритета човека. Заштита података о личности је тројака. Прво, забрањена је и кажњива употреба података о личности ван сврхе за коју су прикупљени. Друго, појединац има право да буде упознат са прикупљеним подацима које се на њега односе, треће, повреда ових права и евентуална злоупотреба подлеже судској заштити. Прикупљање, обрада, коришћење и заштита података о личности уређује се посебним законом. Коришћење овог права постаје све више актуелно, с обзиром на разноврсне и распрострањене

поступке прављења база о личностима у разне сврхе, а тиме и стварање могућности за различите злоупотребе која су у друштвима са израженијим коришћењем електронских технологија присутнија (чл. 42).

Слобода мисли, савести и вероисповести

Ово право утемељено је крајем XIX века, на основу параграфа 130. Немачког кривичног законика. Циљ овог параграфа био је да спречи злоупотребу вере и верске делатности у политичке сврхе, па је у том циљу забрањивао свештеним лицима да током црквених проповеди износе мишљења о нецрквеним питањима. Истовремено, он је подразумевао да појединац не може бити ослобођен грађанских и војних дужности позивањем на прописе своје вере. Устав Републике Србије ово право конституише као слободу мисли, савести и вероисповести. Ова права обухватају слободу да се остане при свом уверењу или вероисповести или да се они промене према сопственом избору. Слобода вероисповести подразумева четири слободе: слободу од забране исповедања вере; слободан избор верског уверења, што укључује забрану установљавања државне вере; слободу од било којег верског уверења – атеизам; и, слободу од откривања верског уверења. Устав то дефинише тако да нико није дужан да се изјашњава о својим верским и другим уверењима; да је појединац слободан да у приватном или јавном животу испољава своју веру или убеђење вероисповедањем, обављањем обреда, похађањем верске службе и наставе, како појединачно тако и у заједници са другим. Устав је предвидео да се слобода испољавања вере може ограничити законом у неколико случајева: ако је то неопходно ради заштите јавне безбедности, живота и здравља људи, морала, слобода и права грађана зајемчених Уставом, јавне безбедности и јавног реда, спречавања изазивања или подстицања верске, националне или расне мржње. У оквиру овог права, у вези са слободом вероисповести, Уставом се гарантује положај цркве и верске заједнице. У том контексту јемчи се да су цркве и верске заједнице равноправне и одвојене од државе; да су слободне у самосталном уређивању своје унутрашње организације, вршењу верских обреда и послова; да имају право оснивања верских школа, добротворних организација, као и да њима управљају у складу са законом. Интересантно је да је Устав из 1990. године предвиђао могућност да држава може материјално помагати верске заједнице, а да је таква одредба у Уставу из 2006. изостала. Устав је прописао разлоге за забрану верских заједница. Деловање верске заједнице која угрожава право на живот, право на психичко и физичко здравље,

права деце, право на лични и породични интегритет, право на имовину, јавну безбедност и јавни ред или уколико верска заједница подстиче верску, националну или расну нетрпељивост, Уставни суд може донети одлуку о забрани верске заједнице (Устав, чл. 43. и 44). Уставом је у одељку о људским правима зајемчен и институт приговора савести. Тако лице које се позове на приговор савести, није дужно да, противно својој вери или убеђењима, испуњава војну или другу обавезу под оружјем. Али, истовремено Устав не амнестира такво лице испуњавања војне обавезе у потпуности, него препушта закону како ће лица која су се позвала на приговор савести испунити своју обавезу (чл. 45).

Слобода изражавања националне припадности

Ово право којим се гарантује изражавање националног идентитета обухвата у основи два аспекта: слободу изражавања националне припадности с једне стране, и слободу која подразумева да нико није дужан да се изјашњава о националној припадности. Слобода изражавања националне припадности у основи је повезана са грађанским карактером државе, али и са гарантовањем права националним мањинама и етничким групама. (Устав, чл. 47)

Слобода науке и уметности

Устав ово право дефинише као слободу научног и уметничког стварања. У првој компоненти гарантује се слобода делатника у области науке и уметности, а у другом, јемче се морална и материјална права ствараоцима научних и уметничких дела. Ради се у суштини о заштити ауторства научних и уметничких дела као специфичних духовних производа. Ово право гарантује широке интелектуалне слободе и повезано је са слободом мисли и јавног изражавања мишљења. Ради се, у ствари, о облику њеног остваривања без кога не би било ни реализације слободе научног и уметничког стваралаштва. (Устав, чл. 73)

Политичка права

Сваки демократски поредак који се базира на претпоставци да власт потиче од грађанина и да служи грађанину почива на корпусу политичких права. Њиме је у

различitim облицима обезбеђено учешће грађанина у јавним пословима. Зато су политичка права основ демократије. Коришћењем политичких права, грађанин учествује у обликовању државне воље с једне стране, изражава лично мишљење о јавним питањима и пословима, с друге стране. Прво чини преко бирачког права, а друго преко права на слободу штампе, збора, удруживања, критике и петиције. Вршењем ових права, појединац задржава својство грађанина, али истовремено постаје и државни орган. Уставом Србије ујемчена су следећа политичка права: бирачко право, слобода штампе, слобода говора, слобода мисли и јавног изражавања, слобода збора, слобода удруживања, право на петицију. Политичка права спадају у активна људска права. Права на нешто и представљају у ствари основ партиципације грађана у политици. Без гарантовања и вршења ових права незамисливи су политички процеси партиципације. Од квалитета гарантовања, а још више коришћења ових права, зависи вредновање степена демократије сваког политичког система, па и политичког система Србије.

Бирачко право

Устав Републике Србије конституише ово право као изборно право. Изборно право је опште и једнако, избори су слободни и непосредни, а гласање је тајно и лично. Сваки држављанин Републике Србије који је пунолетан и пословно способан има право да бира и да буде биран. То је истовремено основ за уставну гаранцију да грађани имају право учествовања у управљању јавним пословима, односно да под једнаким условима ступају у јавне службе и на јавне функције. Устав је предвидео могућност да се законом могу додати и други услови за коришћење овог права. Коришћењем изборног права, грађанин бира представнике чиме испољава бирачку способност кроз активно бирачко право, а кроз пасивно бирачко право испољава се његова посланичка способност, односно право да буде изабран у представничке органе власти. Устав имплиците бирачко право третира шире као право грађанина да учествује у одлучивању о јавним пословима, не само преко непосредно изабраних представника него и право да учествују у референдуму, народној иницијативи, као и избору органа локалне самоуправе и територијалне аутономије (чл. 52. и 53).

Слобода штампе

Ово темељно политичко право, које Устав дефинише као слободу медија, подразумева слободно објављивање и емитовање, растурање и продају списа и новина

без претходног одобрења власти, на начин предвиђен законом. Превентивне мере власти према медијима нису допуштене. Могуће су само репресивне мере судске власти, дакле, накнадно, што значи да постоји одговорност медија пред судом у складу са законом. Устав Републике Србије гарантује слободу штампе и свих видова јавног обавештавања. Свако има право да истинито, потпуно и благовремено буде обавештаван о питањима од јавног значаја, а средства јавног обавештавања су дужна да то право поштују. То подразумева право грађана да у средствима јавног обавештавања изражавају и објављују своја мишљења, као и да је свима доступно издавање новина и јавно обавештавање другим средствима. Устав гарантује да у Републици Србији нема цензуре и да није потребно претходно одобрење власти на оснивање новина и других средстава јавног информисања. Електронски медији – телевизијске и радио станице оснивају се у складу са законом. Уставотворац је предвидео заштиту од евентуалне злоупотребе медија и грешака које могу учинити у поступку јавног информисања. Тако су медији дужни да објаве исправку неистините, непотпуне или нетачно пренете информације којом је повређено нечије право или интерес. Остваривање овог права, као и права на одговор, на објављену информацију уређује се законом. Надлежни суд може спречити ширење информација и идеја путем средстава јавног обавештавања само ако је то неопходно ради спречавања позивања на насилно рушење Уставом утврђеног поретка или нарушавања територијалног интегритета Републике Србије, спречавање пропагирања рата или подстрекивања на непосредно насиље или ради спречавања заговарања расне, националне или верске мржње, подстицања дискриминације, непријатељства или насиља. У медијској сфери присутне су бројне могућности злоупотребе слободе медија, због још увек непотпуно регулисаних услова за доделу фреквенција радио и телевизијским станицама, начина финансирања, монополског понашања, све до класичних права на заштиту објављивања демантија, ширења лажних вести и заговарања различитих облика мржње и насиља. У појединим аспектима медијска сфера у Србији данас се може окарактерисати као дезавузисање права на слободу штампе. Медији су слободни од државе, али услови за њихов рад одсуством уређивања ове области од стране надлежних државних органа стварају подлогу за злоупотребу овог права и дискредитују његов значај у успостављању демократске политичке културе (чл. 50. и 51).

Слобода мисли и јавног изражавања

Ова слобода значи право на слободу говора, јер човек има право да мисли и кад му то право није зајемчено Уставом, односно, право на слободу мисли не може се забранити чак ни у орвеловским концептима друштва. Устав јемчи слободу мишљења и изражавања тако што она укључује и слободу говора, односно, право да се говором, писањем, сликом или на други начин траже, примају и шире обавештења и идеје, изражавају погледи на свет, ставови и мишљења о људима, стањима и појавама. Ово право може се ограничити законом. Устав предвиђа да се то може учинити када је то неопходно ради заштите права и угледа других људи, чувања ауторитета непристрасности суда, заштите јавног здравља, морала и националне безбедности Републике Србије. Слобода говора је у суштини облик изражавања слободе мисли и претпоставка за изражавање низа других права, посебно политичких права. Без коришћења овог права практично би се суспендовала сва важна права, од слободе јавног изражавања до права на слободу штампе и слично (чл. 46).

Слобода збора

Устав Републике Србије ово право третира као слободу окупљања. Грађани имају слободу мирног окупљања. Окупљања у затвореном простору не подлежу одобрењу ни пријављивању. Насупрот томе, зборови, демонстрације и други видови окупљања грађана на отвореном простору, морају се пријављивати државном органу у складу са законом. У Србији се такви скупови пријављују полицији према месту одржавања. И ово право није апсолутно и може се ограничити ако је то неопходно тако што ће се забранити окупљање у циљу заштите јавног здравља, морала, права других или безбедности Републике Србије (чл. 54).

Слобода удруживања

Коришћењем овог права грађанима се гарантује слобода оснивања политичких, синдикалних и других организација, као и право да се остане ван чланства било које организације. Организације које грађани оснивају на основу слободе удруживања не подлежу никаквом претходном одобрењу власти. Потребно је само да се упишу у регистар који води државни орган на начин како је то прописано законом. Уставотворац је изричито забранио тајна и паравојна удружења и истовремено предвидео услове за ограничавање слободе удруживања. Тако Уставни суд може забранити само оно удружење чије је деловање усмерено на насилно рушење уставног

поретка, кршење зајемчених људских или мањинских права или изазивање расне, националне или верске мржње. Истовремено, судијама Уставног суда, судијама свих осталих судова, као и јавним тужиоцима, заштитнику грађана, припадницима полиције и војске, забрањује се чланство у политичким странкама (члан 55).

Право на петицију

Право на петицију подразумева да сваки грађанин, самостално или у заједници са другима, има право да се обраћа државним органима и упућује им петиције и друге предлоге и да од њих добије одговор када га тражи. То значи да практично право на петицију обухвата и право на критику, не само државних органа него и организација којима су поверена јавна овлашћења, органа аутономне покрајине и органа јединица локалне самоуправе. Устав каже да због подношења петиције и предлога нико не може да трпи штетне последице, што значи да грађанин не може бити позван на одговорност за ставове изнесене у петицији нити за сам чин подношења петиције, осим ако садржином није учинио неко кривично дело (члан 56).

Економска и социјална права

Економска и социјална права спадају у другу генерацију људских права. Она промовишу интервеницију државе ради заштите привредно слабијих. Циљ корпуса економских права је заштита појединца од стихијског деловања тржишне економије. Њима се смањују ризици и грађанима омогућавају минимални услови егзистенције. Овим правима уређују се основне категорије привредног поретка – својина и рад. Економска и социјална права формално, и добрим делом стварно, практикована су у периоду социјалистичког поретка, чак до крајности која је поништавала и задрала у логику тржишног начина привређивања. Штитећи економско-социјална права, држава је штетила ефикасно и конкурентско пословање привредних субјеката и истовремено стварала подлогу за злоупотребу у коришћењу ових права од стране појединаца. У том периоду економска и социјална права нису имала само идеолошку важност, него су представљала и снажан фактор мобилизације. Данас се крајње уопштено говори о овим правима, а управо у периоду транзиције појединци су највише погођени ускраћивањем или кршењем права из ове области. Без економских и социјалних права, практично не постоји могућност коришћења свих осталих права. Тачније речено, без гарантовања и остваривања економских и социјалних права, лична и политичка права своде се на

правне декларације, на форму без суштине. Устав Републике Србије детаљно је разрадио каталог економских и социјалних права. Тако у економска права, гарантована Уставом, сврставају се право на имовину, право на наслеђивање, право на рад, право на пензијско осигурање и право на штрајк.

Право на имовину

Овим правом јемчи се мирно уживање својине и других права стечених по том основу. Устав прецизира да право својине може бити одузето или ограничено само ако је то у јавном интересу, који мора бити утврђен на основу закона. Истовремено се предвиђа да накнада за тако одузету имовину не може бити нижа од тржишне. Ограничавање, начин коришћења, одузимање имовине ради наплате пореза, других дажбина и казни, Устав препушта законском уређивању (члан 58).

Право наслеђивања

Ово право је у ствари дериват права својине и његово ближе коришћење уређује се законом, а Устав јемчи да право наслеђивања не може бити искључено или ограничено због испуњавања јавних обавеза (члан 59).

Право на рад

Природа овог права је сложена и она подразумева право појединца да ради, право на сигурност радног односа и право на материјално обезбеђење у случају незапослености. Тако Устав јемчи право на рад у складу са законом и потенцира да свако има право на слободан избор рада, као и да су свима под једнаким условима доступна сва радна места. Уставном нормом тражи се поштовање достојанства личности на раду, безбедни и здрави услови рада, потребан ниво заштите, ограничено радно време, дневни и недељни одмор, плаћени годишњи одмор, правична накнада за рад на правну заштиту у случају престанка радног односа. Устав истовремено потенцира да се нико не може одрећи тих права. У контексту права на рад уставотворац је обезбедио посебан третман жена, омладине и инвалида. Послодавцима се налажу посебни услови рада и посебна заштита на раду за ове категорије у складу са законом (члан 60).

Уставом се изричито забрањује ропство или држање појединца у положају сличном ропству, као и сваки облик трговине људима, принудни рад, сексуално или

економско искоришћавање лица које је у неповољном положају, које се такође третира као принудни рад. На тај начин су појединци, преко овог права којим се у ствари штити угрожавање физичког интегритета и личне слободе човека, заштићени од покушаја да се такви облици угрожавања слободе третирају као радни однос. Истовремено уставотворац је предвидео да рад лица на издржавању казне лишења слободе, рад или служба лица на војној вежби, као и рад и служба за време ратног или ванредног стања, уколико се одвијају према законом утврђеним условима, не могу бити подведени по принудан рад (чл. 26).

Интересантно је приметити да је уставотворац изоставио да конституише облике заштите ових права из корпуса права на рад путем колективних уговора, препуштајући ту материју искључиво закону.

Право на осигурање

Устав доста штуро гарантује ово право дефинишући га као пензијско осигурање које се уређује законом. Уставотворац предвиђа обавезу Републике Србије да се стара о економској сигурности пензионера (члан 70).

Право на штрајк

Коришћење овог права подразумева колективну привремену обуставу рада запослених, с циљем да изврше притисак на послодавца или Владу да прихвати њихове услове који су најчешће усмерени на обезбеђивање и повећавање зарада, спречавање незапослености и побољшавање услова рада. Устав запосленима гарантује право на штрајк у складу са законом и колективним уговором. Ово право запослених није апсолутно, што значи да право на штрајк може бити ограничено законом сходно природи или врсти делатности. Због специфичности појединих делатности – полиција, војска, здравство, образовање, државна управа, ово право је делимично суспендовано, јер запослени у овим установама морају обезбедити минимум услова рада, како због услова штрајка не би наступиле теже последице (чл. 61).

У контексту економских права дефинишу се и социјална права као последица улоге државе у привредном пољу. Социјална права нису усмерена на заштиту појединца од државне власти него се ради о правима које држава гарантује да би штитила привредно слабије, преузимајући на себе одговарајуће обавезе. У нашем политичком систему зајемчена су: право на здравствену заштиту, право на социјалну

заштиту, право детета, права и дужности родитеља, право на образовање и право на здраву животну средину.

Здравствена заштита

Устав гарантује право на заштиту физичког и психичког здравља. Посебне категорије – деца, труднице, мајке током породичног одсуства, самохрани родитељи са децом до седме године и стари – остварују заштиту из јавних прихода, уколико је не остварују на други начин. Устав прописује да се здравствено осигурање, здравствена заштита и оснивање здравствених фондова уређује законом и обавезује Републику Србије да помаже развој здравствене и физичке културе (чл. 68).

Социјална заштита

Овим правом штите се грађани и породице којима је неопходна друштвена помоћ ради савладавања социјалних и животних тешкоћа и стварање услова за задовољавање основних животних потреба. Појединци из ових категорија имају право на социјалну заштиту која се заснива на начелима социјалне правде, хуманизма и поштовања људског достојанства. Тако Устав прописује да запослени има право на накнаду зараде у случају привремене спречености за рад, као и право на накнаду у случају привремене незапослености. Инвалидима, ратним ветеранима и жртвама рата држава гарантује посебну заштиту у складу са законом (чл. 69).

Посебна заштита породице, мајке самохраног родитеља и детета

Устав гарантује посебну заштиту овим категоријама тако да се мајкама пружа посебна подршка и заштита пре и после порођаја. Посебну заштиту у складу са законом уживају и деца о којој се родитељи не старају, као и деца ометена у психичком и физичком развоју. Устав забрањује деци млађој од 15 година да раде, а млађим од 18 година да раде на пословима штетним по њихово здравље или морал. У контексту овог права Устав посебно дефинише права детета, гарантујући им право на лично име, упис у матичну књигу рођених и право да сазна своје порекло и очува свој идентитет. Истовремено, Устав изједначава децу рођену изван брака по правима са децом која су рођена у браку и предвиђа да ће права детета и њихова заштита бити уређена посебним законом. У истом контексту, Устав утврђује право и дужност родитеља да издржавају, васпитавају и образују своју децу (чл. 64, 65. и 66).

Право на образовање

Устав гарантује свима право на образовање, прописујући да је основно образовање обавезно и бесплатно, а средње образовање само бесплатно. Што се тиче универзитетског образовања, Устав гарантује приступ високошколским установама под једнаким условима и обавезује Републику Србију да успешним и надареним ученицима слабијег имовинског стања омогући бесплатно високошколско образовање, а оснивање школа и универзитета препушта закону (чл. 71).

Здрава животна средина

У домену животне средине Устав утврђује три принципа. Први, да свако има право на здраву животну средину и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању. Друго, обавезује Републику и аутономне покрајине, али и све друге субјекте као одговорне за заштиту животне средине. Треће, прописује да је свако дужан да чува и унапређује животну средину (чл. 74).

Уставне дужности

Гарантовање и остваривање људских права повезано је са одређеним дужностима и одговорностима. Без постојања дужности нема ни заједнице, а без заједнице ни постојања људских права. Живот у заједници заснива се на односима из којих произилазе не само гарантовање одређених права, него и одређене дужности човека према другом човеку, према заједници, према националном и политичком колективитету коме припада, према садашњим и будућим генерацијама. Зато су дужности као и права саставни део правног положаја појединца у друштву и уставном систему.

Устав Републике Србије прописује следеће дужности: дужност свакога да се покорава Уставу, законима и другим прописима и општим актима, које је уједно и основна дужност из које произилазе све остале које се на њу могу свести; дужност сваког да плаћа порезе и друге дажбине утврђене законом; дужност сваког грађанина да учествује у одбрани Републике Србије, што је уједно и његово право; дужност сваког да савесно и одговорно обавља јавну функцију; дужност сваког да чува и сврсисходно користи животну средину; дужност сваког да другом пружи помоћ у невољи и учествује у отклањању опште опасности.

Као посебна дужност у преамбули Устава садржано је да је покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије и да из тога "... следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим спољнополитичким односима...".

Права и дужности странаца

Устав Републике Србије у два наврата утврђује права и обавезе странаца. Тако, Уставом се гарантује право на уточиште. Практично странац који основано страхује од прогона због своје расе, пола, језика, вероисповести, националне припадности, или припадности некој групи, или због својих политичких уверења има право на уточиште у Републици Србији. Истовремено, Устав утврђује да странац може бити протеран само на основу одлуке надлежног органа и у законом предвиђеном поступку и уколико му је обезбеђено право на жалбу. При томе он не може бити протеран у другу државу, где би био изложен прогону због расне, полне, верске, националне, политике, итд. дискриминације (чл. 57-39).

Остваривање и заштита људских права

Гарантовање и остваривање људских права и грађанских слобода не значи по аутоматизму њихово поштовање и остваривање. Колико је важно да каталог људских и грађанских права буде правно, пре свега уставно и јасно прецизиран, толико је важно да се предвиде механизми остваривања заштите људских и грађанских права. Стање људских права се процењује зато првенствено на основу њиховог остваривања, а не на основу формално-правних изрека о њиховом гарантовању. Остваривање људских права подразумева бројне друштвене претпоставке. Неусаглашеност гарантовања људских и грађанских права и услова у којима ће се они остваривати може их свести само на лепе фразе које у стварности појединцу и грађанину не значе заштиту од државе.

Бројни су фактори који утичу на остваривање људских права. Висина националног дохотка, одсуство друштвених, пре свега класних, али и верских, националних, политичких и других конфликта, професионална и непристрасна администрација, постојање независног јавног мњења, атмосфера толерантне политичке културе, демократске традиције, постојање грађанске свести о важности људских и грађанских права и њиховог поштовања, итд. – само су неки од најважнијих који утичу на остваривање људских права и грађанских слобода. Већ из овог видљиво је да је

политички систем Србије, као амбијент за остваривање људских права и грађанских слобода, оптерећен негативним аспектима у низу наведених услова. По висини националног дохотка Србија је ближе неразвијеним него развијеним земљама; приметно је убрзано социјално раслојавање као последица приватизације и транзиције; јаке су верске и националне подвојености; страначки расцепи и конфликти, као и политичка култура, оптерећена је бројним актима насиља, последицама рата у окружењу и распрострањеним патолошким појавама у друштву. Ако се томе дода необучена, слабо професионална и често политички пристрасна администрација, онда је јасно да у Србији постоји простор за бројна кршења, злоупотребе и отежавање услова за остваривање људских права и слобода.

Лепеза кршења људских права и слобода веома је широка. Практично не постоји ни једно право које се на различите начине не угрожава. Бројни су примери кршења личних права у поступку лишавања слободе, очувања интегритета и достојанства личности, па и у судским поступцима. У контексту политичких права практично ни један изборни циклус није прошао без оспоравања, злоупотреба и кршења бирчакних права. Веома често се, од стране екстремних и маргиналних група, злоупотребљава право на окупљање и организовање. У корпусу економских и социјалних права, економски слаба привреда не омогућава држави да формира социјалне фондове који би омогућили адекватнију заштиту најугроженијим деловима становништва: деци, мајкама, старима, болеснима. Посебну и запостављану категорију у остваривању људских права чини право на рад. То право због велике незапослености, неуређених услова за приступ радним местима, ствара нелојалну конкуренцију и послодавцима оставља широк простор да не испуњавају своје обавезе из права на рад.

Други аспект остваривања људских права јесте постојање механизма за заштиту и правних средстава за њихово коришћење када су она повређена. Надзор над поштовањем и остваривањем, као и заштитом, има унутрашње правну и међународну компоненту. Устав Републике Србије предвидео је да се људска и мањинска права зајемчена Уставом непосредно примењују. При томе је непосредна примена права предвиђена и за сва појединачна права која су зајемчена општеприхваћеним правилима међународног права и потврђена међународним уговорима. Устав забрањује прописивање остваривања ових права уколико то Уставом изричито није предвиђено и уколико није нужно за остварење појединог права. При томе Устав изричито предвиђа да законодавац не сме да задире у суштину Уставом гарантованог права. Одредбе о људским и мањинским правима увек се тумаче у корист унапређења вредности

демократског друштва и морају бити сагласни важећим међународним стандардима, као и пракси међународних институција које надзиру њихово спровођење (чл. 18).

Устав је предвидео да људска и мањинска права која он јемчи могу бити ограничена законом само уколико то допушта Устав и ради сврхе која је Уставом предвиђена. У случају ограничавања појединих права, то се мора учинити у минималном обиму како би се постигла сврха због којег се ограничење постиже. Генерално, Устав је прогласио да се достигнути ниво људских и мањинских права не може смањивати, чиме се обавезао на поштовање права која су гарантована, с једне стране претходним уставима, а с друге стране, ратификованим међународним документима. При ограничавању људских и мањинских права, Устав обавезује, како државне органе, тако и судове, да воде рачуна о суштини права које се ограничава, важности сврхе ограничења, природи и обиму ограничења и о томе да ли постоји начин да се сврха постигне мањим ограничавањем права (члан 20).

Устав је изричито прописао да, по проглашењу ванредног или ратног стања, може доћи до одступања од људских и мањинских права зајемчених Уставом. При томе, мере одступања не смеју да доведу до разликовања на основу расе, пола, језика, вероисповести, националне припадности или друштвеног порекла. Уставом је прописано да се чак и у условима ванредног или ратног стања не могу довести у питање достојанство и слободан развој личности, право на живот, право на неповредивост физичког и психичког интегритета, забрана ропства, положај сличан ропству и принудни рад, поступање с лицем лишеним слободе, право на правично суђење, правна сигурност у казненом праву, право на правну личност, право на држављанство, слобода мисли, савести и вероисповести, право на приговор савести, слобода изражавања националних припадности, забрана изазивања расне, националне или верске мржње, право на закључење брака, слобода одлучивања о рађању, права детета, и забрана насилне асимилације (чл. 202). Мере којима се одступа од Уставом зајемчених људских и мањинских права по правилу доноси Народна скупштина, а уколико она није у могућности да се састане, председник Републике, председник Народне скупштине и председник Владе. Све мере мора да потврди Народна скупштина кад буде у могућности да се састане, а мере одступања од људских и мањинских права, уведене по основу ванредног или ратног стања, престају да важе престанком ових ванредних ситуација.

Заштита људских и грађанских права обезбеђена је кроз судски систем све до могућности уставне жалбе Уставном суду Србије. Истовремено, грађани који су

исцрпили сва правна средства могу заштиту својих права, уколико нису задовољни одлуком националних судова, затражити и на међународном нивоу. Све већи број поступака пред Судом за људска права у Стразбуру потврђује да грађани користе механизме у заштити својих права.

Посебан вид заштите и праћења остваривања људских права представљају невладине организације, чија је активност посвећена остваривању и заштити људских права и слобода. Праћењем стања у овој области, алармирањем јавности у појединим случајевима, подношењем извештаја о стању људских права, они доприносе остваривању људских права и подизању свести о потреби поштовања људских права и грађанских слобода и ширењу политичке културе која би погодовала поштовању ових права. Међутим, у појединим случајевима присутни су и примери политизације у заштити људских права и слобода и коришћење механизма праћења и заштите као специфичног облика притиска на власти ради постизања циљева у сасвим другим доменима. Посебан вид притиска у остваривању националних права представљају покушаји интернационализације појединих случајева у којима се на искривљен начин говори, не само о уставним гаранцијама, него, пре свега, о степену заштите људских права и стању у нашем друштву у погледу њиховог остваривања.